

בדין איסור נקימה ונטירה

א. אומרת הגמ' ביומא (כג.) "כל תלמיד חכם שאינו נוקם ונוטר כנחש אינו תלמיד חכם" ומקשה הגמ' על זה: "והכתיב לא תקום ולא תטור" וא"כ איך מתירים לת"ח לנקום ולעבור על לאו דאורייתא, שהרי אסרה התורה לנקום על כל פגיעה שפגעו באדם. ומתרצת הגמ' "ההוא [הלאו] בממון הוא דכתיב, דתניא איזו היא נקימה ואיזו נטירה. נקימה - אמר לו: השאילני מגלך. אמר לו: לאו. למחר אמר לו הוא: השאילני קרדומך, אמר לו: איני משאילך כדרך שלא השאלתני - זו היא נקימה. נטירה - אמר לו: השאילני קרדומך, אמר לו: לאו. למחר אמר לו הוא: השאילני חלוקך, אמר לו: הילך, איני כמותך שלא השאלתני, זו היא נטירה" כלומר, מה שאסרה התורה לנקום ולנטור זה רק אם פגעו באדם בדברים שהם ממון (כגון הדוגמא של הבריתא), אבל כאשר פגעו באדם בגופו, הן בדברים (העלבה וכדו') ובין בהכאה, שאלו פגיעות חמורות יותר, על זה לא אסרה התורה לנקום. ומה שהותר לת"ח לנקום ולנטור זה רק על פגיעה שהיא צער הגוף ועל זה אינו עובר בלאו: וממשיכה הגמ' לשאול "וצערא דגופא לא, והתניא הנעלבין ואינם עולבין שומעים חרפתם ואינם משיבין ... עליהם הכתוב אומר "ואוהביו כצאת השמש בגבורתו" (שופטים ה). ועונה הגמ' "לעולם דנקיט ליה בליביה".

בהבנת סוגיה זו נחלקו הראשונים מוני המצוות, כאשר נובעת מכאן נ"מ להלכה בלאו דאורייתא - האם הלאו "לא תקום ולא תטור" שייך רק כאשר פגעו באדם בדברים שהם ממון, ואילו אם פגעו בו בצער הגוף לא נאמר הלאו, או שעובר בלאו גם כאשר נוקם על פגיעה בצער הגוף.

רוב מוני המצוות (1) פסקו להלכה שהלאו שלא לנקום ולא לנטור נאמר רק כאשר פגעו באדם בממונו אך לא כאשר פגעו בו בצער הגוף, שבוה שייך לא לנקום ולא לנטור רק ממידת חסידות אך לא בגלל איסור תורה.

הבנתם בגמ' היתה שהחלוק "ההוא בממון הוא דכתיב" נשאר למסקנה, והשאלה "וצערא דגופא לא" היא ממידת חסידות, כלומר, כיצד מחייבים ת"ח לנקום ולנטור אפי' שזה מותר מהתורה, כאשר יש בריתא "הנעלבין ואינם עולבין" וכו' שמשמע ממנה שאין ראוי לת"ח לנקום ולנטור אלא להבליג ממדת חסידות ועל זה עונה הגמ' שאפשר לקיים גם ברייתא זו וגם לנקום ולנטור כנחש כאשר שומר את הטינה בלבו ואינו משיב מיד כשפגעו בו, או שאינו משיב כלל וחבירו נוקם בעבורו. בנקודה זו צריך לשים לב לכוונת "דבר שבממון", שאמרנו שעל זה אסור לנקום. הרמב"ן בפירושו על התורה (ויקרא י"ט י"ח) אומר "וענין הנקימה והנטירה כבר פרוש רבותינו בדבר שאין בו חיוב ממון [כלומר שאין בו הפסד ונזק כספי] אבל בדבר שנתחייב בו ממון כגון בנזיקין וכיו"ב אינו מחויב להניח לו אבל יתבענו בבית דין וישולם ממנו". כלומר, מה שהתורה אסרה לנקום ולנטור זה רק כאשר הפגיעה בממון היתה בדרך של מניעת טובה או רווח ממנו כגון בדוגמאות שבגמ', אבל אם פגעו באדם וגרמו לו נזק ממוני, על זה אין אסור לנקום ולנטור אלא יש לתבוע את המזיק לדין.

(1) הסמ"ג ל"ת י"א-י"ב, סמ"ק סי' קכ"ח, ספר היראים סי' קצ"ו-קצ"ז, שער תשובה ח"ג סי' ל"ח, פסקי ריקאנטי סי' תקנ"ז.

מצינו בגמ' (ב"מ ע"א.) "אדם קורא לחבירו רשע יורד עמו לחייו". ומסביר רש"י בד"ה "יורד עמו לחייו" – "רגיל להתקוטט עמו כאילו הכהו וכאילו בא להרגו", ופרשו תוס' (שם, ד"ה "אדם קורא") "כתוב בתשוכות ר' צדוק גאון יורד עמו לחייו רשאי לשרוף שליש תבואתו". וגמ' זו תמוהה מאד שהרי מהבריתא אצלנו משמע שאפי' על צער הגוף יש ענין להבליג ולא לנקום ואילו מהגמ' שם משמע שמוותר לכתחילה לנקום. וכבר עמד על קושי זה רש"י (שם) וכתב "וקשה בעיני שיתירו חכמים להנקם ולגמול רעה".

על סמך גמ' זו רוצה להרחיב "יד המלך" (על הרמב"ם, הל' דעות פ"ז ה"ז) את החילוק שמצינו בדברי הרמב"ן לגבי דברים שבממון, גם לגבי צער הגוף, דהיינו, שמה שאמרו חכמים שראוי להבליג ולא לנקום על צער הגוף ממידת חסידות, זה רק כאשר לא פגעו בך פגיעה שיש בה היזק ישיר (כגון הכאה בידיים או קללה ממש) אלא רק כאשר מנעו ממך טובה בעיני הגוף (כגון שמנעו מאדם כבוד המגיע לו וכד') ועל זה ראוי להבליג, אבל כאשר הרעו לאדם בידיים על זה לא שייך להבליג כפי שראינו בגמ' בב"מ.

ומסכם ר' המאירי את החלוק שבין צער ממון לצער הגוף "איזו היא נקימה אמר לחברו השאילני מגלך וכו'... וכן בכל דברים שבממון... אבל כל שציער את חבירו בגופו, בין בהכאה בין בקללה הן באיזה צד של קלון, אם האחר מפייסו על זה כראוי אף הוא ראוי למחול מלב ומנפש, שכל המעביר על מדותיו מעבירין לו על כל פשעיו. ואם הלה אינו מפייסו מותר לו בנקימה כל שרואה בה מקום, אלא שאם רצה לא לנקום עליה הוא בעצמו מקומו מושכר לו והוא בכלל הבעלבים ואינם עולבין". את המקור לחילוק שבין צער ממון לצער הגוף לגבי אסור נקימה ונטירה, לקחה הגמרא כנראה מהדוגמא שמביא הספרא (פר' קדרשים פ"ד ד"ג א"א) ומובאת גם בבריתא ביומא לגבי השאלת מגל וקרדום שהם עניני ממונות, שהרי התורה באומרה "לא תקום" וכו' לא חלקה חילוק זה ולא גדרה את האסור בשום גדר.

ר' אליעזר ממיץ ב"ספר היראים" (סי' קצ"ו-קצ"ח) רוצה ללמוד את המקור לחילוק זה מהפסוקים. וז"ל: "ומנלך דבממון משתעי קרא, צא ולמד מיג' מדות שהתורה נדרשת בהם, דבר הלמד מענינו – במה הכתוב מדבר בממון: פעולת שכר שכיר, עושה, גזל, לקט, ופרט ממון ושיקר", ובגלל שהענין שם מדבר בממונות אז נלמד שגם הלאו הזה ענינו בממונות, דהיינו שלא לנקום על דברים כגון אלו. אך דבריו תמוהים במקצת, מפני שכאשר נעיין בפסוקים (ויקרא פ"ג י"ט) נראה שהלאו של נקימה מופיע בפס' י"ח, והדוגמאות שמביא ספר היראים לממון מופיעות בפסוקים ט"ג-י"ג כגון "לא תעשוק את רעך ולא תגזול", אבל בין פסוקים אלו ללאו (בפס' י"ד, ט"ז, י"ז) מדובר באסורים שהם ודאי לא שייכים לממון כגון "לא תלך רכיל" ו"לא תשנא את אחיך בלבבך", כלומר שהענין אינו מדבר דוקא בממון, אלא היה אפשר לכאור' ללמוד מכאן שאפילו על דברים אלו אסור לנקום, וצ"ע קצת. לגבי הלמוד של ספר היראים לגבי ממון, בפשטות נראה שהוא למד שהסיבה לנקימה צריכה להיות בממון כדי לעבור על הלאו; דהיינו כאשר אדם נוקם על שציערוהו בצער הגוף הוא אינו עובר בלאו דאורייתא, אלא רק כאשר נוקם על שפגעו בו בממון. אך ה"חפץ חיים" (2) נסתפק בדעת היראים לגבי מקרה שצער אדם בצער הגוף ונקם האם עובר בלאו כאשר נקם ממנו בצורה שמעשה הנקימה היה בממון, מפני שאפשר לומר שהיראים למד את הענין של ממון לשנ' פנים לקולא

(2) ספר "חפץ חיים", פתיחה – לאוין, אות ח' ט' ב"באר מים חיים".

ולחומרא. לקולא – כאשר אדם נוקם על שפגעו בו בגוף, אינו עובר בלאו. לחומרא – אמנם: כאשר מעשה הנקימה הוא בממון, עובר גם כאשר נוקם על צער הגוף ולא רק על פגיעה שבממון" (3).

ב. הרמב"ם בפ"ז מהל' דעות ה"ז כותב "הנוקם מחבירו עובר בלא תעשה שנאמר לא תקום ולא תטור ... אלא ראוי לו לאדם להיות מעביר על מדותיו על כל דברי העולם, שהכל אצל המבינים דברי הבל והבאי ואינן כדאי לנקום עליהם", ולא חילק הרמב"ם בין צער ממון לצער הגוף ופסק שהנקימה היא על כל דבר ללא הבדל. וכן משמע מסהמ"צ לאו ש"ד שאין חלוק, וכן כתב ספר החנוך (במצוה רמ"א) "שנמנענו מלקחת נקמה מישראל... שהרע לחבירו או צערו באחד מכל הדברים".

ומקשה: על זה ה"מנחת חנוך" (שם) שהרמב"ם לכאורה סותר את הגמ', שהרמב"ם כתב "על כל דברי העולם" ואילו הגמ' ביומא חלקה בין צער ממון לבין צער הגוף.

אפשר לומר שהרמב"ם הביין את קושיית הגמ' "וצערא דגופא לא", לא מצד מידת חסידות, כפי שלמדו שאר הראשונים. אלא מצד אסור דאורייתא, כלומר הגמ' ניסתה לתרץ שיש חלוק בין צער ממון לצער הגוף, וכעת הגמ' דוחה זאת – "והאם אמנם אין אסור לנקום גם על צער הגוף?" וכו'. וכ"פ ר' אליקים "וכי לא הזהיר הכתוב שאם צערו שאינו ראוי לנקום ממנו", ולפ"ז נדחה החילוק בין צער ממון לצער הגוף ובאמת עובר בד"כ גם כאשר נוקם על צער הגוף, אלא שבת"ח התירו לנקום כנחש דהיינו לשמור זאת בליבו וזה אינו נחשב נקמה לעבור על זה בלאו. (4)

אך הסבר זה דחוק מאד מפני שקשה לומר שמהברייתא: "הנעלבים ואינם עולבים" וכו' לומדת הגמ' לא דאורייתא, שהרי מסגנון הברייתא משמע שזהו רק מדת חסידות, ואם מדין תורה אסור לנקום על צער הגוף, מה שייך לומר על מי שמקיים דין תורה שהוא בגדר "עליו הכתוב אומר ואזהביו כצאת השמש בגבורתו". וכן הרמב"ם בעצמו (הל' ת"ת פ"ז הי"ג) לומד ברייתא זו כמידת חסידות לת"ח "וכן היה דרך חסידים הראשונים שומעין חרפתם ואינם משיבין". ולכן קשה לומר שקושיית "וצערא דגופא לא" היא מצד דין תורה ושהחילוק בין ממון לגוף נדחה, ועדיין קשה שיטת הרמב"ם. קושיה זו הובאה גם בספר "אריך אפיים" (5), ושם הוא מוסיף קושיה נוספת שהקשה ר' חננאל על הגמ' ביומא, שאפילו מתירים לת"ח לשמור הטינה בליבו, עדיין הוא עובר בלאו של "לא תשנא את אחיך בלבבך", וא"כ איך התירו זאת לת"ח לנקום. והר"ח לא תרץ קושיה זו. ע"פ זה מדיין ה"אריך אפיים" בלשון הגמ', שהיא התירה לת"ח לנקום כנחש בלבד, ומביא גמ' בירושלמי (פאה פ"א, דף ה:): "אומרים לנחש מה הנייה לך שאתה נושך, אמר להם, אילו לא נאמר לי מן השמיים נכית (נשוך) לא הוינא נכית". ורוצה לדייק ע"פ זה שמה שהת"ח נוקם ונוטר זה כמו שהנחש נושך, רק בגלל צו משמיים, דהיינו שהת"ח נוקם רק לכבוד שמיים מפני שבהעלבתו יש בזיון לתורה, ולכן הוא נוקם על זה, אבל לא לכבודו עצמו. ולפי זה ממילא לא שייכת קושיית הר"ח, משום לא תשנא שהרי אינו עובר בזה משום שאינו נוקם לכבודו אלא רק לכבוד שמיים, ואינו שונא את חבירו. ולפי זה אפשר לישב גם את הרמב"ם, שהרי אם כל ההתיר הוא רק לנקום כנחש לכבוד שמיים ולא לכבוד עצמו, מה שייך להקשות שעובר בלאו דלא תקום, הרי אינו נוקם לכבודו אלא צריך

(3) וכו' מוכיח "מעשה בצלאל" על פסקי ריקאנטי, סי' תכ"ז.

(4) ע' תורה תמימה ויקרא פי"ט פטוק י"ח, וספר "חפץ חיים" שם.

(5) לר' אברהם יעלין.

להסביר את הקושיה בגמ' כר': "והכתיב לא תקום ולא תטור", ואם יראו ת"ח שנוקם; לא ידעו שזה לכבוד קונו ומשום מראית עין יחשבו שהוא עובר על לאו דאורייתא. ותרצו זאת ע"י חלוק, שעל צער הגוף לא עובר בלאו וממילא על זה גם לא שייך מראית עין, שאנשים יודעים שבזה אין כלל אסור. ואז שואלת הגמ' שהרי יש ענין לא לנקום על צער הגוף ממידת חסידות מהבריתא של הנעלבין ואינם עולבין, וכשינקום שייך מראית עין שהוא ת"ח שאיננו מקיים בריתא זו שהיא מידה נאה לת"ח: ואז ענתה הגמ' שמה שהותר לת"ח לנקום כנחש זה בתנאי נוסף. דנקיט ליה בליביה, ואז ודאי לא מתחילה כלל הקושיה, שהרי אם אינו מביע את נקמתו כלפי חוץ אלא רק שומר בלבו אז אין כאן שום מראית עין, ולכן גם אין צורך להגיע לחלוק שבין צער ממון לצער הגוף, שהרי אפילו יש לאו דלא לנקום על צער הגוף, כאן לא עובר בלאו – שהרי נוקם לכבוד שמיים, וגם לא שייך מראית עין – שהרי שומר זאת בלבו. ולכן מובן הרמב"ם שלהלכה לא חילק בין צער ממון לצער הגוף.

אמנם ע"פ עקרון זה, שהת"ח נוקם רק לכבוד שמיים ולא לכבודו, אפשר לישב את הרמב"ם, אך מאד נדחק ה"אריך אפיים" להכניס עקרון זה בגמ', מפני שקשה מאד להסביר את לשון הגמ' בקושיות שהם רק מצד מראית עין, ודחוק לומר שהחלוק בין ממון לגוף נדחה למסקנה 6.

המהר"י פערלא 7 בלאו של נקימה ונטירה הביא גירסה שנמצאה בספר "מעשה ניסים" (סי' י"ג) לר' אברהם בן הרמב"ם 8) וזו גירסתו "אמרו כל ת"ח שאיננו נוקם ונוטר כנחש אינו ת"ח, וכאשר הקשו מהכתוב לא תקום ולא תטור היתה התשובה לא קשיא הא במילי דאורייתא הא במילי דעלמא", כלומר הת"ח שנוקם זה רק לכבוד תורתו וזה מילי דאורייתא ובוזה אינו עובר בלאו דנקימה ונטירה, אבל כאשר נוקם במילי דעלמא, על זה עובר בלאו ואין חלוק בזה אם נקם על צער ממון או צער הגוף. ונראה שזו אכן גירסת הרמב"ם בגמרא וזה מקורו להלכה "על כל דברי העולם" ["במילי דעלמא"] ולכן פסק זאת להלכה ולפי שלא הוזכר בגירסתו חלוק בין צער ממון לצער הגוף. ולפי זה אפשר להסביר את הרמב"ם לגבי ההתר של ת"ח (בהל' תלמוד תורה פ"ז הי"ג) שכתב: "וחכמים גדולים היו משתבחים במעשיהם ואמרים שמעולם לא נידו אדם ולא החרימוהו לכבודו וזוהי דרכן של ת"ח שראוי לילך בה. בד"א כשביזוהו או חרפוהו בסתר, אבל ת"ח שביזוהו או חרפוהו בפרהסיא אסור לו למחול על כבודו ואם מחל הרי זה נענש שזה בזיון התורה, אלא נוקם ונוטר הדבר כנחש עד שיבקש ממנו מחילה ויסלח לו". ולכאור' לא מובן מדוע כתב שכל ההתר של ת"ח לנקום כנחש זה רק כשביזוהו בפרהסיא, הרי דבר זה לא מוזכר בגמ'. ולפי הסבר זה מובן הענין, שהרי כשביזוהו בסתר אין כאן בזיון לתורה, ואם נוקם על זה לכבודו ואסור, אבל בפרהסיא שייך בזיון התורה וכבוד שמיים ולזה הותר ת"ח לנקום ולנטור כ"נחש" (ע"פ הירושלמי) ואינו עובר בלאו דלא תקום ולא תטור. וזה בית יוסף "יו"ד סו"ס של"ד) מוסיף ומצדיק את החלוק שבין סתר לפרהסיא ע"פ הגמ' במגילה (כח.) המספרת על אחד החכמים שאמר "מעולם לא עלתה הלל" 6) וכ"כ ה"אריך אפיים" בעצמו, שנדחק לישב בזה את הרמב"ם, ולא כפשוט הגמ', ומכיוון שרוב הראשונים לא למדו כך ופסקו שיש חלוק בין צער ממון לצער הגוף.

7) בפרושו על ספהמ"צ לר' סעדיה גאון, מצוה ל"ת נ"ג.
8) ר' אברהם כלל לא מדבר שם על עניני נקימה ונטירה אלא בהלכות חמץ, וכדרך אגב מביא את הגמ' ביומא כפי שהיתה בגרסתו וכנראה גם בגירסת אביו, הרמב"ם.

אדם על מיטתו" וכן על מר זוטרא "כי הוה סליק לפורייה אמר שרי לכל מאן דמצערין" ומשמע מכאן שמחלו על שצערו אותם אפי' שלא בקשו מהם מחילה, וזה סותר את הגמ' ביומא שאמרה שצריך למחול רק כשמבקשים מחילה וכל עוד לא בקשו מחילה ולא פייסו אז צריך לנקום ולנטור כנחש, ולכן הוצרך לחלק ולומר שעל בזיון בסתר אין התר לנקום אלא רק על בזיון הפרהסיא (9).
ובזה מתישבת דעת הרמב"ם שלא חילק בין צער ממון לצער הגוף לגבי נקימה; שהכל נכלל ב"מילי דעלמא" ע"פ גירסא שונה בגמ', ולא כשאר הראשונים שגרסו כנוסח המודפס ופסקו כפשט הגמ' שיש חלוק בין צער ממון לצער הגוף.

(9) תניין בריטב"א יומא כג. ד"ה "ומפייסין" וכן על ר"ה יז. "אמר רבא" וברין ר"ה ד: בדפי הרי"ף ד"ה "אמר רבא".